

RAFAŁ NAKONIECZNY

ZALEŻNOŚĆ LITERACKA TRAKTATU DE DOMINICA ORATIONE ŚW. CYPRIANA OD DE ORATIONE TERTULIANA

Wielokrotnie już zwracano uwagę na nieprzypadkowe podobieństwo dzieła św. Cypriana *De Dominica oratione* do wcześniejszego traktatu *De oratione* Tertuliana¹. Tłumaczy to wiadomość podana przez św. Hieronima, iż Cyprian zawsze wyrażał się o Tertulianie jako o swoim mistrzu².

Pisząc na temat wpływu Tertuliana na dzieła Cypriana, J. Czuj nie waha się nawet nazwać tego ostatniego „vir unius libri”. W pismach Cypriana, według wspomnianego autora, nie odnajduje się bowiem nawiązań do żadnego innego Ojca³.

Zamierzeniem niniejszego artykułu nie jest więc z pewnością wykazanie faktu recepcji treści z *De oratione* do *De Dominica oratione*, lecz próba ukazania jej sposobów, którymi posłużył się Cyprian przy pisaniu swego traktatu. W tym celu analizie poddamy teksty, które według mnie w sposób najbardziej ewidentny wskazują na swe pokrewieństwo⁴.

Zobaczmy więc, jak wygląda wykorzystanie dzieła *De oratione* w tekście traktatu Cypriana *De Dominica oratione*.

I. RECEPTIO AD SENSUM

Komentarz do wezwania „Pater” zawiera u obu pisarzy ten sam cytat z Ewangelii św. Jana:

Nam et Deum oramus, et fidei commendamus, cuius meritum est haec appellatio. Scriptum est: Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem ut filii Dei vocentur (T 2).

Homo novus, renatus et Deo suo pro eius gratiam restitutus pater primo in loco dicit, quia filius esse iam coepit. In sua, inquit, propria venit et sui eum non receperunt, quotquot eum receperunt, dedit illis potestatem ut filii Dei fierent, qui credunt in nomine eius (C 9).

¹ Por. J. Czuj, wstęp do „*De Dominica oratione*”, POK XIX, Poznań 1937, s. 224, a także H. Pietras, wprowadzenie do: *Odpowiedź na słowo*, Kraków 1993, s. 13.

² Hieronim, *De viris illustribus* 53.

³ Por. Czuj, dz. cyt., s. 9.

⁴ Tekst oryginalny zaczerpnąłem z wydań: S. Caecili Cypriani *opera omnia*, Vindobonae 1868, vol. III, pars I. (cytowane dalej jako C) oraz *Patrologiae cursus completus, series latina*, Quinti Septimi Florentis Tertuliani *opera omnia*, Paris 1866, t. I. (cytowane jako T). W obu przypadkach, a w szczególności w przypadku traktatu Cypriana, podaję tekst w pisowni współczesnej przeze mnie. Wielokrotne zestawienia z łacińskim tekstem Pisma św. dotyczą dwóch wydań Wulgaty, uwzględniających aparat krytyczny: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, recensuit et brevi apparatu instruxit R. Weber OSB, editio altera emendata, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1975 oraz *Novum Testamentum Graece et Latine*, apparatu critico instructum edidit A. Merk SJ, editio sexta, Romae 1948.

Samo użycie tego samego cytatu w określonym kontekście wskazuje na naśladownictwo. Jednakże cytat ten wygląda u obu autorów nieco inaczej, mimo iż słowa „scriptum est” oraz „inquit” wskazywałyby na to, że nastąpi tu dokładny cytat. Okazuje się, że obaj starochrześcijańscy pisarze parafrazują tekst Prologu Ewangelii św. Jana. Ukażę to w zestawieniu synoptycznym:

... in propria venit et sui eum non receperunt, quotquot autem receperunt eum dedit eis potestatem filios Dei fieri his qui credunt in nomine eius (J 1,11–12).

Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem ut filii Dei vocentur (T).

In sua, inquit, propria venit et sui eum non receperunt, quotquot eum receperunt, dedit illis potestatem ut filii Dei fierent, qui credunt in nomine eius (C).

Cyprian cytuje dokładnie wers jedenasty i początek wersu dwunastego Ewangelii: „in propria venit et sui eum non receperunt, quotquot autem receperunt eum dedit eis potestatem ...”, jednakże dalsze słowa św. Jana „filios Dei fieri” zastępuje składową z ut finale: „ut filii Dei fierent”. Po koniecznej gramatycznie wymianie zaimka *his* na *qui*, Cyprian cytuje dalej zgodnie z oryginałem: „credunt in nomine eius”.

Tertulian wykorzystuje jedynie wers dwunasty, lecz w brzmieniu znacznie odbiegającym od tekstu Ewangelii: „Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem ut filii Dei vocentur”.

W tym miejscu wnioskować należy, iż Cyprian dokonał tu recepcji ad sensum z dzieła Tertuliana, skoro zacytował ten sam ustęp Ewangelii św. Jana w tym samym kontekście, co jego poprzednik. Jednakże w swym komentarzu posłużył się już nie cytatem z pamięci, jak chyba uczynił Tertulian, lecz włączył do swego traktatu tekst Jana wzięty z księgi Ewangelii.

Pozostając jeszcze przy pierwszym słowie Modlitwy Pańskiej, *Pater*, Tertulian zwraca uwagę na konsekwencje faktu, iż Bóg pozwala nam nazywać się Ojcem: „...Dominus patrem nobis pronuntiavit Deum; imo et praecepit ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in caelis” (T 2). Nawiązuje przy tym bardzo wyraźnie do słów Ewangelii św. Mateusza: „et patrem nolite vocare vobis super terram unus enim est Pater vester qui in caelis est” (Mt 23,9). Temat ten podejmuje także Cyprian, który pisze: „Qui ergo credidit in nomine eius et factus est Dei filius, hinc debet incipere, ut ... profiteatur se Dei filium, dum nominat patrem sibi esse in caelis Deum, contestetur ... et patrem solum nosse se et habere coepisse qui sit in caelis” (C 9).

Obaj autorzy zwracają uwagę na fakt, iż naród żydowski odwrócił się od swego Ojca:

Felices qui patrem agnoscunt. Hoc est, quod Israeli exprobratur, quod caelum ac terram Spiritus contestatur: Filios, dicens, genui, et illi me non agnoverunt (T 2).

Et per Esaïam prophetam Deus clamat indignans: filios generavi et exaltavi, ipsi autem me spreverunt (...) Filii scelesti. Dereliquistis Dominum et in indignationem misistis illum sanctum Israel. (...) Pater noster dicimus, quia noster esse iam coepit et Iudaeorum qui eum dereliquerunt esse desivit (C 10).

Przedstawione wyżej paralelne fragmenty odwołują się w sposób jasny do pierwszych słów proroctwa Izajasza, gdzie Bóg użala się na dzieci, które Go opuściły: „audite caeli et auribus percipe terra quoniam Dominus locutus est:

filios enutrivit et exaltavit, ipsi autem spreverunt me. Cognovit bos possessorem suum et asinus praesepe domini sui, Israel non cognovit populus meus, non intellexit” (cf. Iz 1,2 sqq). Tekst Tertuliana jest z całą pewnością cytatem z pamięci, gdyż zgadzając się z Izajaszem co do sensu wypowiedzi, używa Tertulian zupełnie odmiennego słownictwa. Podmiot zdania „Dominus” zastępuje on rzeczownikiem „Spiritus”, miejsce orzeczenia zdania pierwszego „locutus est” zastępuje zaś czasownik „contestatur”. Zdanie drugie „filios enutrivit et exaltavit” brzmi u Tertuliana następująco: „filios ... genui”⁵. Ideę odrzucenia Boga przez ludzi wyraża Izajasz zwrotami: „ipsi autem spreverunt me i Israel non cognovit ... non intellexit”, Tertulian natomiast zdaniem „illi me non agnoverunt”.

Ciekawy jest sposób zacytowania owego fragmentu Izajasza przez Cypriana. W odróżnieniu do Tertuliana podaje on źródło tego tekstu „per Esaiaam prophetam Deus clamat”. Tam, gdzie podmiotem zdania u Izajasza był „Dominus”, u Tertuliana zaś „Spiritus”, Cyprian używa synonimicznego w tym kontekście rzeczownika „Deus”. Podobnie rzecz się ma z orzeczeniem: do wyrażen „locutus est” Izajasza i „contestatur” Tertuliana Cyprian dołącza wyrażenie: „clamat (indignans)”. Zdanie kolejne: „filios generavi et exaltavi” jest być może kompilacją wypowiedzi Izajasza i Tertuliana, na co wskazują dwa orzeczenia: „generavi” zapożyczone od podobnego „genui” Tertuliana i „exaltavi” pochodzące już bezpośrednio od Izajasza. Następnie Cyprian cytuje za Izajaszem „ipsi autem me spreverunt”, zmieniając jedynie szyk wyrazów, gdyż Izajasz powiada: „ipsi autem spreverunt me”. Podobnie wyrzut „dereliquistis Dominum” jest parafrazą słów „dereliquerunt Dominum” (Iz 1,4).

Analiza powyższa pozwala stwierdzić, iż powtarza się sytuacja przedstawiona nieco wyżej, gdzie obaj odwoływali się do tekstu Ewangelii św. Jana. Cyprian, dokonując receptio ad sensum, wykorzystuje w swym traktacie ten sam tekst biblijny, którym posłużył się jego poprzednik. Sposób zacytowania odnośnie do nomenklatury czy nawet długości cytatu wskazuje jednakże na pewną samodzielność autora, który opracowując po raz drugi omówiony wcześniej przez Tertuliana temat, nie trzyma się kurczowo jego traktatu, choć czerpie z niego w sposób widoczny.

W traktacie Tertuliana odnajdujemy uwagę, iż Jan Chrzciciel był poprzednikiem Jezusa, także jako nauczyciel modlitwy: „Docuerat et Ioannes discipulos suos adorare; sed omnia Ioannis Christo praestruebantur. (...) Ideo nec exstat, in quae verba docuerit Ioannes adorare, quod terrena caelestibus cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena fatur; et qui de caelis adest quae vidit ea loquitur” (T 1). Cyprian wypowiada się w tym samym kontekście tak: „Multa et per prophetas servos suos dici Deus voluit et audiri, sed quanto sunt quae filius loquitur, quae Dei sermo qui in prophetis fuit propria voce testatur non iam mandans ut paretur venienti via sed ipse veniens et viam nobis aperiens et ostendens” (C 1). Jak widać, pomimo iż pomija imię Jana, wyrażeniem „(non iam mandans) ut paretur venienti via” czyni jasną aluzję do słów św. Marka charakteryzującego misję Jana Chrzciciela. Zestawienie powyższe dobrze obrazuje zjawisko receptio ad sensum, gdyż wykorzystana tu jest zgodność kontekstu i treści, a różnicę stanowi sposób jej wyrażenia.

⁵ Aparat krytyczny Wulgaty (wydanie: Stuttgart 1975) podaje, iż orzeczenie *genui* występuje też w niektórych kodeksach Wulgaty: C (Cavensis) i S (St. Gallen). Nie daje to jednak odpowiedzi na to, jaka wersja orzeczenia występowała w wersji Afra przekładu Vetus Latina, którą hipotetycznie mógł posługiwać się Tertulian.

W komentarzu do słów „*fiat voluntas Tua*” czytamy następujące słowa:

Petimus ergo substantiam, et facultatem voluntatis suae subministret nobis, ut salvi simus et in coelis, et in terra, quia summa est voluntatis eius, salus eorum, quos adoptavit (T 4).

Fieri autem petimus voluntatem Dei in caelo et in terra, quod utrumque ad consummationem nostrae incolumnitatis pertinet et salutis (C 16).

W tym przypadku tekst Cypriana jest w dużej mierze przerobionym, tym razem nieco skróconym, fragmentem wypowiedzi Tertuliana. Prócz sensu łączącego oba urywki element wspólny stanowi również orzeczenie „*petimus*”. Drobiazgowość Cypriana sięga tak daleko, iż nawet tak mało istotne słówko „*ergo*” zamienia na podobne w tym kontekście „*autem*”. Dalej wyrażenie „*substantia et facultas voluntatis*” skraca Cyprian do rzeczownika „*voluntas*”. Obaj pisarze używają, narzucającego się w tym miejscu, sformułowania „*in caelis (caelo) et in terra*”.

Zgodne z wolą Bożą jest, zdaniem Tertuliana, nasze zbawienie: „*ut salvi simus ... salus eorum quos adoptavit*”. Podobnie twierdzi w tym miejscu Cyprian: „*(voluntas) ad consummationem nostrae ... pertinet ... salutis*”.

Przed modlitwą do Boga należy starać się o pojednanie z braćmi:

Memoria praeceptorum viam orationibus sternit ad caelum, quorum praecipuum est, ne prius ascendamus ad Dei altare, quam si quid discordiae vel offensae cum fratribus contraxerimus, resolvamus (T 11).

Sic nec sacrificium Deus recipit dissidentis et ab altari revertentem prius fratri reconciliari iubet ... (C 23).

Forma wyrażenia tej ewangelicznej prawdy jest, jak ukazuje to powyższe zestawienie, zupełnie odmienna u obu autorów. Jednakże nasuwa się uzasadnione podejrzenie o zaistnienie w tym miejscu zjawiska *receptio ad sensum*. Para terminów „*resolvamus (si quid) contraxerimus*” Tertuliana oddana została jednym dosłowniejszym czasownikiem „*reconciliare*”. Obie wypowiedzi łączą ewangeliczne terminy: rzeczownik „*frater*” oraz przysłówek „*prius*”⁶.

Prośbę „*panem nostrum quotidianum da nobis hodie*” obaj pisarze komentują w następujący sposób:

Panem enim peti madnat, quod solum fidelibus necessarium est: cetera enim nationes requirunt. (...) Merito autem adiecit: Da nobis hodie, ut qui praemiserat: Nolite de crastino cogitare quid edatis (T 6).

Qui autem Christi coepit esse discipulus secundum magistri sui vocem renuntians omnibus, diurnum debet cibum petere nec in longum desideria petitionis extendere ipso iterum Domino praescribente et dicente: Nolite in crastinum cogitare, crastinus enim dies ipse cogitabit sibi. Sufficit diei malitia sua. Merito ergo Christi discipulus victum sibi in diem postulat qui de crastino cogitare prohibetur. (...) Nolite cogitare dicentes: quid edemus aut quid bibemus aut quid vestiemur? (C 19–21).

Na recepcję poglądów przez Cypriana, prócz samego sensu, wskazuje w tym miejscu równoznaczny do „*(Christus) peti mandat*” zwrot „*(Christi discipulus) debet petere*”. Jaskrawym przykładem naśladownictwa traktatu Tertuliana jest

⁶ Por. Mt 5,23–24.

jednak przede wszystkim powtórzenie ostrzeżenia „nolite de crastino cogitare quid edatis” w formie „nolite in crastinum cogitare ... nolite cogitare dicentes: quid edemus aut quid bibemus aut quid vestiemur?” Analiza łacińskiego tekstu Pisma św. pozwala umiejscowić źródło tego cytatu w Ewangelii św. Mateusza, gdzie czytamy: „nolite ergo solliciti esse dicentes: quid manducabimus aut quid bibemus aut quo operiemur ... nolite ergo esse solliciti in crastinum” (Mt 6,31. 34). Cyprian zamienia użyty przez św. Mateusza czasownik „operire” na występujący z kolei u św. Łukasza „vestire”⁷. Tylko Cyprian podaje dalszą część wypowiedzi Jezusa z Ewangelii św. Mateusza w słowach: „crastinus enim dies ipse cogitabit sibi. Sufficit diei malitia sua”⁸. Tu znowu orzeczenie „sollicitus erit” zamienia na „cogitabit”.

W obu traktatach napotkać można w tym miejscu nawiązanie do polecenia Jezusa, by wpięrow szukać królestwa Bożego. Zestawmy te fragmenty:

Nam et edixerat Dominus: Quaerite prius regnum, et tunc vobis etiam haec adicientur. (...) Ostendit enim, quid a patre fillii expectent ... (T 6).

... item Dominus promittat et dicat: Nolite cogitare dicentes: quid edemus aut quid bibemus aut quid vestiemur? Haec enim nationes quaerunt. Scit autem pater vester quia horum omnium indigetis. Quaerite primo regnum et iustitiam Dei, et haec omnia adponentur vobis. Quaerentibus regnum et iustitiam Dei omnia promittit adponi (C 21).

Wyraźne nawiązanie do Ewangelii stanowi wspólny dla obu tekstów podmiot zdania pierwszego „Dominus”. Orzeczenie tego zdania stanowi u Tertuliana czasownik „edicere”, Cyprian oddaje je w brzmieniu „dicere”, dodając jeszcze drugie orzeczenie „promittere”.

Po owym wprowadzeniu do słów Pańskich następuje u Tertuliana zdanie: „Quaerite prius regnum, et tunc vobis etiam haec adicientur”, które jest znów niezbyt dokładnym cytatem z Ewangelii św. Mateusza, gdzie czytamy: „Quaerite autem primum regnum et iustitiam eius et omnia haec adicientur vobis” (Mt 6,33). Cyprian natomiast cytuje ten tekst w brzmieniu: „Quaerite primo regnum et iustitiam Dei, et haec omnia adponentur vobis”. Dopuszcza się więc zmiany czasownika „adicere” na „adponere”. Cytat Tertuliana wydaje się być skrótem podanym z pamięci, gdyż z pewnością celowo opuszcza rzeczownik „iustitia”, a szyk zdania, jak widać wyżej, odbiega nieco od tekstu Ewangelii.

Zdanie „haec enim nationes quaerunt” zaczerpnął Cyprian także od św. Mateusza, który pisze: „haec enim omnia gentes inquirunt”. Podobnie niedokładny cytat podał nieco wyżej (ale w tym samym rozdziale!) Tertulian: „cetera enim nationes requirunt”.

Również zdanie Cypriana: „scit autem pater vester quia horum omnium indigetis” jest niedokładnym cytatem Mateusza, który pisze: „scit enim Pater vester quia his omnibus indigetis” (Mt 6,32).

Następnie w obu omawianych traktatach wspomniana jest przypowieść o nierozumnym bogaczu:

⁷ Łk 12,22 „nolite solliciti esse animae quid manducetis neque corpori quid vestiamini”.

⁸ Por. Mt 6,34 „crastinus enim dies sollicitus erit sibi ipse sufficit diei malitia sua”.

Nolite de crastino cogitare quid edatis. Cui rei parabolam quoque accomodavit illius hominis, qui provenientius fructibus ampliationem horreorum, et longae securitatis spatia cogitavit; is ipsa nocte moritur (T 6).

Unde et divitem stultum saeculares copias cogitantem et se exuberantium fructuum largitate iactantem redarguit Deus dicens: stulte, hac nocte expostulatur anima tua. Quae ergo parasti cuius erunt? Laetabatur stultus in fructibus nocte moriturus et cui vita iam deerat victus abundantiam cogitabat (C 19–20).

Tertulian nawiązuje jedynie do powszechnie znanej, jak można przypuszczać, przypowieści z Ewangelii św. Łukasza⁹. Stąd wynika znaczna skrótość jego wypowiedzi. Zachowuje on podmiot zdania Łukasza „homo”, podczas gdy Cyprian cytując ten sam fragment Ewangelii, czyli znów dokonujący receptio ad sensum, zamienia go na „dives stultus”. On także podaje nieco przerobiony finał tej historii „(divitem stultum) redarguit Deus dicens: stulte, hac nocte expostulatur anima tua. Quae ergo parasti cuius erunt?” U św. Łukasza zaś słowa te brzmią: „dixit autem illi Deus stulte hac nocte animam tuam repetunt a te quae autem parasti cuius erunt” (Łk 12,20).

Obaj autorzy zwracają uwagę na krótką formę Modlitwy Pańskiej a jednocześnie na bogactwo zawartych w niej treści:

Attamen brevis ista, quod ad tertium sophiae gradum faciat, magnae ac beatae interpretationis substantia fulta est. Quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus (T 1).

Qualia autem sunt orationis dominicae sacramenta, quam multa, quam magna, breviter in sermone collecta sed in virtute spiritaliter copiosa... (C 9).

Recepcja tego poglądu jest niewątpliwa, Cyprian jednak stosuje pewne zmiany nie cytując Tertuliana dosłownie. Mianowicie rzeczownik „brevisitas” zmienia na przysłówek „breviter”, a zdanie „quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus” oddaje w słowach „breviter in sermone collecta sed in virtute spiritaliter copiosa”.

Ostatnie zdanie traktatu Tertuliana: „Etiam ipse Dominus oravit, cui sit honor et virtus in saecula saeculorum” (T 28) znajduje odbicie aż w czterech fragmentach dzieła Cypriana. W trzech z nich występuje zjawisko receptio ad sensum: „... quae vera apud patrem precatio quam quae a filio qui est veritas de eius ore prolata est?” (C 2); „Agnoscat pater filii sui verba...” (C 3) oraz „Quodsi ille orabat qui sine peccato erat, quanto magis peccatores oportet orare...” (C 29).

Analizy powyższe ukazują pierwszy ze sposobów, w jaki Cyprian wykorzystał przy pisaniu swego dzieła *De Dominica oratione* traktat Tertuliana. W zasadzie przejął on występujące u swego poprzednika odniesienia ewangeliczne. Jednakowe skojarzenia w identycznym kontekście nie mogą być dziełem przypadku, stąd uzasadniony wniosek, iż Cyprian dokonał świadomej recepcji poglądów Tertuliana. Omówione zjawisko receptio ad sensum występuje wówczas, co wielokrotnie podkreślałem podczas badań tekstów paralelnych, gdy Cyprian nawiązywał do sensu wypowiedzi Tertuliana, lecz za aluzjami do wypowiedzi poprzednika nie szła recepcja słownictwa i budowy zdania.

⁹ Por. Łk 12,16 sqq.

II. RECEPTIO AD LITTERAM

W punkcie pierwszym ukazałem szereg przypadków ewidentnej recepcji poglądów Tertuliana przez Cypriana. Jednakże zabieg ten dotyczył raczej sensu niż formy wypowiedzi, stąd zjawisko to nazwałem terminem *receptio ad sensum*. Skoro przyjęliśmy za pewnik, iż Cyprian pisząc *De Dominica oratione*, korzystał z traktatu Tertuliana, zbadać należy, czy śladów tego naśladownictwa nie można się doszukać także w odniesieniu do formy.

Jedną z uwag Tertuliana na temat sposobu odmawiania modlitw jest wskazanie, by modlić się głosem przyciszonym. Jako argument używa tu poetyckiego zdania: „Deus autem non vocis, sed cordis auditor est” (T 17). W identycznym kontekście Cyprian, pozostający bez wątplenia pod wpływem swego mistrza, powiada: „Deus non vocis, sed cordis auditor est” (C 4). Taki przypadek podjęcia poglądów poprzednika nie jest już tylko recepcją *ad sensum*, gdyż prócz sensu przejmuje Cyprian także słownictwo danej wypowiedzi. Zjawisko tak dokładnego naśladownictwa określić można terminem *receptio ad litteram*.

Zobaczmy następnie, jak obaj autorzy komentują słowa „sanctificetur nomen Tuum”:

Id ergo ut sanctificetur postulamus: non quod deceat homines bene Deo optare, quasi sit aliud de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. (...) Ceterum quando non sanctum et sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cum ceteros sanctificet ex semetipso? (...) Alioquin quantum ad nostram petitionem, cum dicimus: Sanctificetur nomen tuum, id petimus ut sanctificetur in nobis qui in illo sumus (T 3).

Post hoc dicimus: sanctificetur nomen tuum, non quod optemus Deo ut sanctificetur orationibus nostris, sed quo petamus a Domino ut nomen eius sanctificetur in nobis. Ceterum a quo Deus sanctificatur qui ipse sanctificat? (C 12).

Zależność wykładu Cypriana od jego poprzednika jest tu bardzo wyraźna. Dokładne jest przejście całego sensu wyjaśnienia słów „sanctificetur nomen Tuum”, zwróćmy jednakże uwagę i na recepcję słownictwa: „non quod deceat ... Deo optare” Tertuliana występuje u Cypriana w formie „non quod optemus Deo”, co jest jedynie zabiegiem kosmetycznym. Dalej Tertulian stwierdza, iż „(Deus) ceteros sanctificet ex semetipso”, co jego gorliwy czytelnik wyraża w formie „Deus ... ipse sanctificat”. Tu warto zaznaczyć, iż wstępem do owego stwierdzenia jest u obu zwrot „ceterum”. Recepcja jeszcze wyraźniejsza jest w przypadku sformułowania „sanctificetur in nobis”. Zjawisko to wraz z wyżej ukazany przejściem zdania „Deus autem non vocis, sed cordis auditor est” (T 17) stanowią nieliczną grupę przypadków bardzo wyraźnej i dokładnej recepcji nomenklatury Tertuliana. Można więc określić te przypadki mianem *receptio stricte ad litteram*.

Już na tym etapie badań stwierdzić należy, iż przy włączaniu zaczerpniętych od Tertuliana myśli Cyprian stosował różne metody i często przy analizie jednego przejętego tekstu rozróżnić można kilka metod recepcji. Obok szeroko ukazanej metody *ad sensum* wystąpić więc może recepcja *ad litteram*, czy obok rzadko spotykanej recepcji *stricte ad litteram* mniej dokładna recepcja słownic-

twą, którą dla rozróżnienia nazwiemy w tym miejscu *receptio ad litteram cum mutatione*.

Przyjrzyjmy się następnie komentarzom do prośby „*fiat voluntas tua*”:

Secundum hanc formam subiungimus fiat voluntas tua in caelis et in terra, non quod aliquis obsistat quominus voluntas Dei fiat, et ei successus voluntatis suae oremus; sed in omnibus petimus fieri voluntatem eius. Ex interpretatione enim figurata carnis et spiritus, nos sumus caelum et terra. Quamquam etsi simpliciter intelligendum est, idem tamen est sensus petitionis, ut in nobis fiat voluntas Dei in terris, ut possit scilicet fieri et in caelis (T 4).

Fieri autem petimus voluntatem Dei in caelo et in terra (...). Nam cum corpus e terra et spiritum possideamus e caelo, ipsi terra et caelum sumus (...) Et idcirco cotidie immo continuis orationibus hoc precamur et in caelo et in terra voluntatem circa nos Dei fieri (C 16).

Przejmując zdanie „*petimus fieri voluntatem eius*”, Cyprian zmienia jedynie szyk zdania i zamiast zaimka „*is*” używa rzeczownika „*Deus*”: „*Fieri autem petimus voluntatem Dei*”. Tertulian używa pary terminów „*caro – spiritus*”, które Cyprian zmienia na „*corpus – spiritus*”. Jednakże twierdzenie „*nos sumus caelum et terra*” przejęte jest w formie „*ipsi terra et caelum sumus*”, co jest jedynie zmianą szyku zdania, słownictwo pozostawia Cyprian bez zmian. Ten sam sens zawarty jest w zdaniach Tertuliana „*ut in nobis fiat voluntas Dei in terris ... in caelis*” oraz „*successus voluntatis suae oremus*” i Cypriana: „*(orationibus hoc precamur) in caelo et in terra voluntatem circa nos Dei fieri*”.

Zestawmy teraz komentarze obu autorów do słów: „*(ad)veniat regnum tuum*”:

Veniat quoque regnum tuum, ad id pertinet quod et Fiat voluntas tua, in nobis scilicet. Nam Deus quando non regnat? (...) Optamus maturius regnare, et non diutius servire (T 5).

Sequitur in oratione: adveniat regnum tuum. Regnum etiam Dei repraesentari nobis petimus, sicuti et nomen eius ut in nobis sanctificetur postulamus. Nam Deus quando non regnat aut apud eum quando incipit quod et semper fuit et esse non desinit? Nostrum regnum petimus advenire a Deo nobis repromissum (...) ut qui in saeculo ante servivimus postmodum Christo dominante regnemus (C 13).

Tertulian łączy tę prośbę ze słowami „*fiat voluntas tua*”, natomiast Cyprian z „*sanctificetur nomen Tuum*”. Obaj jednakże zgodni są co do tego, iż prośby te spełnić się mają „*in nobis*”. Jaskrawym przypadkiem zjawiska *receptio ad litteram* jest przekazanie przez Cypriana pytania „*quando Deus non regnat?*” Natomiast parę infinitiwów „*regnare, servire*” wyraża Cyprian w formie osobowej „*servivimus, regnemus*”.

Kończąc komentarz do słów „*(ad)veniat regnum tuum*”, obaj autorzy dołączają następujące słowa:

Imo quam celeriter veniat, Domine, regnum tuum (Mt 6,10). Votum Christianorum, confusio nationum, exsultatio angelorum, propter quod conflictamur, imo potius propter quod oramus (T 5).

Et ideo christiani, qui in oratione appellare patrem Deum coepimus nos et ut regnum Dei nobis veniat oramus (C 13).

W tym wypadku tekst Cypriana jest skrótem inwokacji, którą wypowiada Tertulian przy okazji omawiania słów „adveniat regnum Tuum”. Dostrzegalny jest rdzeń obu powyższych wypowiedzi w postaci lapidarnego określenia „(ut) veniat regnum oramus”. Prócz tego zauważyć można jeszcze w tym samym miejscu zaznaczenie, iż królestwo to przygotowane jest dla chrześcijan: „votum Christianorum” Tertuliana i zdanie Cypriana: „christiani ... oramus”.

Prównajmy teraz, jak obaj autorzy wyjaśniają słowa „panem nostrum quotidianum da nobis hodie”:

Quamquam panem nostrum quotidianum da nobis hodie, spiritaliter potius intelligamus. Christus enim panis noster est, quia vita Christus, et vita panis. Ego sum, inquit, panis vitae (J 6). (...) Tum quod et corpus eius in pane censetur. Hoc est corpus meum (Łk 22,19). Itaque petendo panem quotidianum, perpetuitatem postulamus in Christo, et individuitatem a corpore eius. Sed et quia carnaliter admittitur ista vox (...) Panem enim peti madnat, quod solum fidelibus necessarium est: cetera enim nationes requirunt (T 6).

Procedente oratione postulamus et dicimus: panem nostrum cottidianum da nobis hodie. Quod potest et spiritaliter et simpliciter intelligi. (...) Nam panis vitae Christus est et hic panis omnium non est, sed noster est. (...) Panem nostrum vocamus, quia Christus eorum qui corpus eius contingimus panis est. (...) [Christus dicit:] ego sum panis vitae qui de caelo descendi. (...) Et ideo panem nostrum id est Christum dari nobis cotidie petimus, ut qui in Christo manemus et vivimus a sanctificatione eius et corpore non recedamus (C 18).

Komentując słowa „panem nostrum quotidianum da nobis hodie” Tertulian zaznacza, iż istnieją dwie interpretacje tej prośby. Cyprian przejmując te dwie możliwości tłumaczenia słów „panem nostrum ...”, lecz podaje tę informację na wstępie swych rozważań umieszczonych w takim samym jak Tertulian kontekście. Jednocześnie zmienia przysłówkę dotyczący lekcji dosłownej, nie mówi więc „carnaliter”, lecz „simpliciter”.

Obaj autorzy nawiązują do słów Jezusa, który nazywa siebie „panis vitae” (J 6). A co ciekawe, jednocześnie kładą akcent na pronomem possessivum „noster”. Tertulian czyni to w trakcie zdania, natomiast Cyprian szczególnie podkreśla ten fakt mówiąc: „panis hic omnium non est, sed noster est”.

Na podstawie Łk 22,14 Tertulian wyraża wiarę w to, iż Chleb (Eucharystyczny) to Ciało Chrystusa – „corpus eius”. Do tego nawiązuje i Cyprian. Wspólna dla obu jest też nadzieja na wieczne trwanie w Chrystusie, co Tertulian wyraża zdaniem „perpetuitatem postulamus in Christo”, a Cyprian: „petimus, ut qui in Christo manemus et vivimus a sanctificatione eius et corpore non recedamus”.

Tertulian przypomina, iż to sam Bóg jest nauczycielem modlitwy: „Quid mirum? Deus solus docere potuit ut se vellet orari” (T 9). Na ten temat wypowiada się i Cyprian: „Quid mirum ...? Si oratio talis est quam Deus docuit ...” (C 28). Tu wyraża jest recepcja zdania ad litteram. Cyprian przekazuje bowiem nawet owo pytanie Tertuliana: „Quid mirum?” Zdanie „Deus ... docere potuit ut se vellet orari” zostało przerobione co do formy do równoznacznego: „oratio talis est quam Deus docuit”. W tym przypadku Cyprian przejął czasownik „docere”, natomiast infinitivus praesentis passivi „orari” zastąpił w swej konstrukcji rzeczownikiem „oratio”.

Poniższe zestawienie fragmentów ukazuje zawartą w obu traktatach ewangeliczną opinię na temat gniewu:

Exinde aperte Dominus ampliāns legem, Ceterum discordans et dissidens et pacem

iram in fratrem homicidio superponit, ne verbo quidem malo permittit expungi ... (T 11).

cum fratribus non habens ... crimen dis-sensionis fraternae poterit evadere, quia sicut scriptura est qui fratrem suum odit homicida est (C 24).

Wymowa obu tekstów jest prawie identyczna. Opinia Tertuliana o wyższej pozycji gniewu („ira”) niż zabójstwa w swoistej hierarchii zła wydaje się być surowsza od równoznacznego traktowania przez Cypriana, zgodnie z Pismem, nienawiści (wyrażonej tu czasownikiem „odisse”) i zabójstwa.

Wzorem posłuszeństwa dla chrześcijanina musi być zawsze sam Chrystus. Prawdę tę wyrażają obaj pisarze w następujący sposób:

Dominus quoque cum sub instantiam passionis infirmitatem carnis demonstrare iam in sua carne voluisset, Pater, inquit, transfer poculum istud. Et recordatus, nisi quod mea non, sed tua fiat voluntas. Ipse erat voluntas et potestas Patris, et tamen, ad demonstrationem sufferentiae debitaе, voluntati se Patris tradidit (T 4).

Denique et Dominus infirmitatem hominis quem portabat ostendens ait: pater, si fieri potest, transeat a me calix iste, et exemplum discipulis suis distribuens, ut non voluntatem suam sed Dei faciant, addidit dicens: verumtamen non quod ego volo sed quod tu vis (C 14).

Bez zmiany pozostaje podmiot zdania „Dominus”. Infinitivus „demonstrare”, wyrażający czynność główną, gdy idzie o sens zdania, przechodzi w równoznaczne participium praesentis activi „ostendens”. Dalej, po raz kolejny Cyprian używa słowa równoznacznego w przypadku zmiany „inquit” na „ait”, jak gdyby chciał odejść w słownictwie od tekstu Tertuliana.

„Infirmitas hominis” zastępuje Cyprian zwrotem bardziej żydowskim „infirmitas carnis”.

Sam zaś cytat z Ewangelii odnośnie do modlitwy Chrystusa o odsunięcie kielicha męki jest u Tertuliana parafrazą tekstu Łukaszewego¹⁰ ze zmianą rzeczownika „calix”, występującego nota bene we wszystkich Ewangeliach, na „poculum”. Cyprian natomiast cytuje św. Mateusza¹¹, przekształcając „si possibile” na „si fieri potest” i „sicut ego volo” na pochodzące z kolei z Ewangelii św. Marka „quod ego volo”¹².

U obu autorów odnajdujemy fragmenty nawiązujące do Ewangelii św. Jana, gdzie mowa jest o oddawaniu Bogu czci w Duchu i prawdzie (cf. J 4,23):

Quae ergo quaesierit Deus, Evangelium docet. Veniet hora, inquit, cum veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate (J 4,23). Deus enim spiritus est (2 Kor 3,17); et adoratores itaque tales requirit. Nos sumus veri adoratores (T 28).

Iam praedixerat horam venire, quando veri adoratores adorarent patrem in spiritu et veritate, et inplevit quod ante promisit ... vere et spiritaliter adoremus (C 1).

W tym przypadku recepcja tekstu jest bardzo wyraźna. Zdanie Tertuliana „veniet hora, inquit” występuje u Cypriana w postaci składni accusativus cum infinitivo „praedixerat horam venire”. „Cum” temporale przechodzi w równo-

¹⁰ Por. Łk 22,42 „Pater si vis transfer calicem istum a me verumtamen non mea voluntas sed tua fiat”.

¹¹ Por. Mt 26,39 „...mi Pater si possibile est transeat a me calix iste verumtamen non sicut ego volo sed sicut tu”.

¹² Por. Mk 14,36 „Abba Pater omnia possibilia tibi sunt transfer calicem hunc a me sed non quod ego volo sed quod tu”.

znaczne „quando”. Zachowany jest też podmiot drugiego zdania: „veri adoratores”, a orzeczenie ulega jedynie zmianie formy z *indicativus futuri activi* „adorabunt” na *coniunctivus imperfecti activi* „adorarent”. W obu tekstach występuje cytat z J 4,23 „in spiritu et veritate”¹³. Cyprian przejmuje także wniosek końcowy Tertuliana „nos sumus veri adoratores” w brzmieniu „vere et spiritaliter adoremus”, czyli twierdzenie bezpośrednie Tertuliana wyraża przy użyciu pierwszej osoby pluralis czasownika.

Przypominając ewangeliczny nakaz modlitwy w ukryciu, Tertulian naucza: „Consideremus itaque, benedicti, caelestem eius sophiam, imprimis de praecepto secreta adorandi, quo et fidei hominis exigebat, ut Dei omnipotentis et conspectum et auditum sub tectis et in abditis etiam adesse confideret” (T 1). Do tego samego tekstu nawiązuje i Cyprian: „Denique magisterio suo Dominus secreta orare nos praecepit, in abditis et semotis locis, in cubiculis ipsis, quod magis convenit fidei, ut sciamus Deum ubique esse praesentem, audire omnes et videre et maiestatis suae plenitudine in abdita quoque et occulta penetrare” (C 4). Tertulian mówi w tym kontekście o „praeceptum secreta adorandi”, a Cyprian wyraża to czasownikowo „(Dominus) secreta orare nos praecepit”. Obaj pisarze używają wyrażenia „in abditis”, choć Mt 6,6 ma dwukrotnie użyte wyrażenie „in abscondito”¹⁴, co wskazuje na to, że Cyprian cytował Tertuliana, a nie Mateusza.

Na bezsprzeczną recepcję tekstu wskazuje też frapujące nawiązanie do wiary człowieka we wszechobecność Boga w kontekście modlitwy w ukryciu. Tertulian mówi „fidei hominis exigebat”, a Cyprian „convenit fidei”. Jest to przykład receptio ad litteram cum mutatione, zresztą ciężko byłoby Cyprianowi ominąć rzeczownik „fides” w tym kontekście. Podobna sytuacja ma miejsce w paralelnych wyrażeniach „conspectum et auditum” i „audire et videre”, tu także mamy do czynienia ze zjawiskiem receptio ad litteram cum mutatione.

Na przykładzie tym znacznie wyraźniej widać, iż tekst Tertuliana stanowił wzorzec dla paralelnego fragmentu dzieła Cypriana.

Tertulian nazywa *Pater noster* nową formą modlitwy: „Jesus Christus Dominus noster, nobis discipulis novi Testamenti novam orationis formam determinavit” (T 1). Cyprian wyraża myśl podobną: „Qui inter cetera salutaria sua monita et praecepta divina quibus populo suo consulit ad salutem etiam orandi ipse formulam dedit, ipse quid precaremur monuit et instruxit” (C 2). Wyraźne jest podjęcie przez niego myśli Tertuliana, podkreślone równoznacznym do „orationis forma” gerundium „orandi forma”. Mimo iż budowa zdania posiada podobną strukturę, zdanie odbiega pod względem słownictwa od stwierdzenia Tertuliana. Tertulian bowiem nazywa tych, którzy otrzymali dar modlitwy „nos discipuli novi Testamenti”, Cyprian natomiast „populus suus”. Samą zaś czynność przekazania zbawiennej formuły określa Tertulian czasownikiem „determinare”, Cyprian zaś triadą „dare, monere et instruere”.

A oto jak wyglądają komentarze do ostatnich słów Modlitwy Pańskiej:

...clausula interpretans quid sit: Ne nos deducas in tentationem. Hoc est enim: sed devehe nos a malo (T 8).

Post ista omnia in consummatione orationis venit clausula universas petitiones et preces nostras collecta brevitate con-

¹³ „sed venit hora et nunc est quando veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate nam et Pater tales quaerit qui adorent eum”.

¹⁴ Mt 6,6 „tu autem cum orabis intra in cubiculum tuum et cluso ostio tuo ora Patrem tuum in abscondito et Pater tuus qui videt in abscondito reddet tibi”.

cludens. In novissimo enim ponimus: sed libera nos a malo (C 27).

Dostrzegalny jest użyty przez obu termin „clausula”. Według Tertuliana prośba „sed devehe nos a malo” wyjaśnia słowa „ne nos inducas in tentationem”, Cyprian natomiast uważa, iż „clausula” owa jest podsumowaniem wcześniejszych prośb. W tym miejscu można więc mówić jedynie o zastosowaniu przez niego rzeczownika „clausula” na oznaczenie ostatniej prośby modlitwy Pater noster, co wydaje się być zaczerpnięte z dzieła Tertuliana.

Wspomniane pod koniec punktu pierwszego niniejszego artykułu zakończenie traktatu Tertuliana: „Etiam ipse Dominus oravit, cui sit honor et virtus in saecula saeculorum” (T 28), znajdujące, jak wykazałem wyżej (przypis, por. s. 344), swe odbicie ad sensum w trzech miejscach dzieła Cypriana, zostało przez niego przejęte także w formie: „Orabat autem Dominus” (C 30), co stanowi bardzo widoczny przykład recepcji ad litteram. Potwierdza to wspólny podmiot „Dominus”, dalej orzeczenie „orare” wyrażone przez Tertuliana w formie perfectum „oravit”, a przez Cypriana w imperfectum „orabat”. Natomiast spójnik „etiam” zastąpił Cyprian innym: „autem”.

Przeprowadzone badania tekstów paralelnych doprowadziły do wyodrębnienia dwóch zasadniczych, występujących nierzadko równolegle metod recepcji poglądów Tertuliana z *De oratione* przez piszącego *De Dominica oratione* Cypriana.

Pierwsza, receptio ad sensum, polega na tym, iż Cyprian oddał w swym dziele poglądy Tertuliana w zupełnie odmienniej od niego formie. Druga zaś, receptio ad litteram, oznacza przejęcie nie tylko sensu, lecz i słownictwa. Receptio ad litteram można jeszcze podzielić na receptio stricte ad litteram, czyli umieszczenie przez Cypriana bardzo dokładnego cytatu z dzieła Tertuliana, oraz receptio ad litteram cum mutatione, polegającą na zacytowaniu tekstu Tertuliana z jednoczesnym wprowadzeniem pewnych zmian.

Przypadki metody nazwanej receptio stricte ad litteram są bardzo rzadkie. Natomiast zmiany wspomniane przy metodzie receptio ad litteram cum mutatione dotyczą na przykład formy tego samego czasownika („oravit – orabat”), wprowadzenia synonimu („inquit – ait”) lub zastąpienia wyrażenia rzeczownikowego czasownikowym („ira” – „odisse”) bądź odczasownikowym („orationis forma – orandi forma”) etc.

Nie sposób wyjaśnić przyczyny takiej metody swobodnego cytowania przez Cypriana traktatu poprzednika. Może specjalnie zmieniał szyk zdania i słownictwo w przypadku receptio ad litteram cum mutatione? Inną możliwością jest przyjęcie, iż zawsze cytował z pamięci, raz dokładniej, raz bardziej ad sensum niż ad litteram. Tej drugiej koncepcji zdaje się przeczyć jego, utrwalone przez Hieronima, przysłowiowe „Da magistrum”¹⁵.

Niezależnie od tego, do którego rozwiązania się skłonimy, przyznać należy, iż Cyprian, wykorzystując *De oratione* Tertuliana, wykazał dużą samodzielność i niezależność, czerpiąc z Tertuliana według uznania i następnie rozwijając, rzadziej streszczając, jego poglądy.

¹⁵ Por. Hieronim, *De viris illustribus* 53.